

ПОНЯТТЯ «ЗОБОВ'ЯЗАННЯ» У ФІНАНСОВОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ УКРАЇНИ

Данило Гетьманцев,

доцент кафедри фінансового права Київського національного університету імені Тараса Шевченка, кандидат юридичних наук

Питанням дослідження правової природи фінансових правовідносин присвячено численні наукові праці вчених-теоретиків. Варто згадати, зокрема, роботи Д. Вінницького, Л. Воронової, О. Грачової, С. Запольського, М. Карасьової, Л. Касьяненко, М. Кучерявенка, А. Нечай, О. Орлюк, Н. Пришви, Л. Савченко, А. Худякова, Д. Щокіна та багатьох інших. У цих дослідженнях підіймаються проблеми розуміння та суті фінансових правовідносин і відносин деяких фінансово-правових інститутів або підгалузей, аналізується та розкривається категорійний апарат, відбувається постановка проблем теоретико-прикладного характеру, пропонуються шляхи їх вирішення.

Аналіз теоретичної бази, водночас, дає можливість говорити про відсутність на рівні категорійних розробок проблематики запровадження поняття фінансово-правового зобов'язання. Ті ж нормативно-правові визначення, що пропонуються нині в чинному законодавстві України, не розкривають, на наш погляд, суті та значення цього терміна для фінансово-правової науки. Саме дослідження таких питань і є предметом розгляду цієї статті.

Для чинних нормативно-правових актів, які регулюють фінансові відносини, термін «зобов'язання» не є новим. Це поняття, що не знайшло до сі належного тлумачення і осмислення на рівні науки, використовується в законодавчих актах досить часто.

Яким же чином поняття зобов'язання розкривається у фінансово-правовому масиві?

Різноманітні енциклопедичні видання розглядають як *фінансові зобов'язання (financial obligations)* обов'язкові платежі, розрахунки, обумовлені фінансово-договірними відносинами [1].

Існує і легальне визначення цього терміна. Наприклад, Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» розуміє під *зобов'язанням* заборгованість підприємства, що виникла внаслідок минулих подій і погашення якої в майбутньому, як очікується, приведе до зменшення ресурсів підприємства, що втілюють у собі економічні вигоди [2].

Безпосередньо термін «*фінансове зобов'язання*» закріплений у Положенні (стандарті) бухгалтерського обліку 13 «Фінансові інструменти» [3]. У глосарії стандартів (п. 4) міститься таке визначення: «Фінансове зобов'язання — контрактне зобов'язання:

- а) передати грошові кошти або інший фінансовий актив іншому підприємству;
- б) обмінятися фінансовими інструментами з іншим підприємством на потенційно не вигідних умовах.

Фінансове зобов'язання, призначене для перепродажу — фінансове зобов'язання, що виникає внаслідок випуску фінансового інструмента з метою

подальшого продажу для отримання прибутку від короткотермінових коливань його ціни та/або винагороди посередника».

Фінансове зобов'язання належне до переліку фінансових інструментів, поряд із фінансовими активами, інструментами власного капіталу та похідними фінансовими інструментами. Якщо виходити з нормативно закріпленої класифікації, то в бухгалтерському обліку застосовуються такі групи фінансових інструментів:

- фінансові активи — охоплюють грошові кошти, не обмежені для використання, та їхні еквіваленти; дебіторську заборгованість, не призначену для перепродажу; фінансові інвестиції, що утримуються до погашення; фінансові активи, призначені для перепродажу; інші фінансові активи;
- фінансові зобов'язання — фінансові зобов'язання, призначені для перепродажу, та інші фінансові зобов'язання;
- інструменти власного капіталу — до них належать прості акції, частки та інші види власного капіталу;
- похідні фінансові інструменти — включають ф'ючерсні контракти, форвардні контракти й інші похідні фінансові інструменти.

Оскільки завданням стандарту бухгалтерського обліку є вирішення питань не лише постановки, обліку фінансових інструментів, зокрема і фінансових зобов'язань, але й оцінки їх вартості та амортизації, то закріплено такі правила їх проведення:

- на кожну наступну після визнання дату балансу фінансові зобов'язання оцінюються за амортизованою собівартістю, крім фінансових зобов'язань, призначених для перепродажу, і зобов'язань за похідними фінансовими інструментами;
- фінансові зобов'язання, призначені для перепродажу, і фінансові

зобов'язання за похідними фінансовими інструментами (крім зобов'язання за похідним фінансовим інструментом, яке має бути погашеним шляхом передачі пов'язаного з ним інструмента власного капіталу) на кожну наступну після визнання дату балансу оцінюються за справедливою вартістю;

- зобов'язання за похідним фінансовим інструментом, яке має бути погашене шляхом передачі пов'язаного з ним інструмента власного капіталу, справедливую вартість якого на кожну наступну після визнання дату балансу не можна достовірно визначити, оцінюється за собівартістю.

Тож, ми бачимо, що фінансові зобов'язання чітко поєднуються з обігом фінансових інструментів, з операціями, які здійснюються щодо таких фінансових інструментів і безпосередньо є фінансовим інструменти.

Якщо піднятися на щабель вище, тобто на наднаціональний рівень, ми також побачимо, що застосування терміна «фінансове зобов'язання» є вживаним і на рівні міжнародних стандартів, але його суть від цього кардинально не змінюється.

Так, Міжнародний стандарт фінансової звітності (МСФЗ) 32 «Фінансові інструменти: визнання та оцінка» [4] встановлює вимоги для надання балансових фінансових інструментів і визначає ту інформацію, котру слід розкривати щодо балансових (визнаних), позабалансових (невизнаних) фінансових інструментів. *Фінансовим зобов'язанням* є обов'язок сторін за договором:

- поставити будь-який фінансовий актив (наприклад, похідний фінансовий інструмент) іншій компанії;
- обміняти фінансові інструменти на потенційно не вигідних умовах.

При цьому зобов'язання, що накладаються законодавчими вимогами (на-

приклад, податки на прибуток), не є фінансовими зобов'язаннями, оскільки не є договірними.

Із вищевикладеного можна дійти декількох висновків. По-перше, як уже зазначалося, фінансові зобов'язання розглядаються як фінансові інструменти, з якими працює невизначене коло осіб (зазвичай, національне законодавство може встановлювати вимоги стосовно допуску тих чи тих суб'єктів до роботи з різними видами фінансових інструментів, зокрема видаючи дозволи, ліцензії, встановлюючи вимоги до визначення виду й організаційно-правової форми такої юридичної особи чи кваліфікаційні вимоги до фізичної особи тощо).

По-друге, зміст національних стандартів бухгалтерського обліку та міжнародних стандартів фінансової звітності збігається за суттю у визначенні поняття фінансового зобов'язання.

І, по-третє, що для нас є найбільш важливим. У тих же міжнародних стандартах зобов'язання в контексті фінансового права (тобто зобов'язання у сфері публічних фінансів) та фінансові зобов'язання не збігаються ані за змістом, ані за суттю, оскільки в останньому випадку передбачають договірний порядок виникнення. Це твердження може бути правильним і до положень національного законодавства.

Фінансові зобов'язання використовуються активно й у господарській діяльності, зокрема в процесі інвестування, що дає підстави вміщувати їх характеристики в теоретичних працях та практичних посібниках, присвячених цим питанням. Стандартний підхід, який висвітлюється в такому разі — розкриття суті позичкового капіталу суб'єктів господарювання та класифікація фінансових зобов'язань. Прикладом може бути твердження про те, що позичковий капітал, який використовується підприємством, характеризує сукупно обсяг його фінансових зобов'язань (загальну суму

боргу). Ці фінансові зобов'язання у сучасній господарській практиці диференціюються таким чином [5, 247]:

1. *Довгострокові фінансові зобов'язання.* До них належать усі форми позичкового капіталу, що функціонує на підприємстві, з терміном його використання більше від одного року. Основними формами цих зобов'язань є довгострокові кредити банків і довгострокові кредитні кошти (заборгованість за податковим кредитом; заборгованість за емітованими облігаціями; заборгованість за фінансову допомогу, що була надана на зворотній основі тощо), термін погашення яких ще не настав або непогашені в установлений термін.
2. *Короткострокові фінансові зобов'язання.* До них належать усі форми залученого позичкового капіталу з терміном його використання до одного року. Основними формами цих зобов'язань є короткострокові кредити банків і короткострокові позичкові кошти (як передбачені до погашення в наступному періоді, так і не погашені у встановлений термін), різні форми кредиторської заборгованості підприємства (за товарами, роботами та послугами; за виданими векселями; за отриманими авансами; за розрахунками з бюджетом і позабюджетними фондами; оплатою праці; з дочірніми підприємствами; з іншими кредиторами) та інші короткострокові фінансові зобов'язання.

Під *фінансовими зобов'язаннями* розуміють також заборгованість підприємства, фірми з виплати грошей, оплати рахунків і вимог, зокрема й виплату нарахованої заробітної плати, пред'явлених грошових рахунків (платіжних вимог), виплату оголошених дивідендів, внесення податків та інших платежів, повернення банківських позик і відсотків за ними, викуп випущених облігацій; позики держа-

ви, зумовлені необхідністю оплати державних замовлень і закупівель, виплати соціальних допомог, викупу облігацій, грошових сертифікатів і оплати відсотків по них, повернення отриманих позик [6].

Термін «зобов'язання» (але вже без характеристики «фінансове») застосовується і в бюджетному законодавстві, в якому є одним з вихідних положень організації відносин між бюджетами та мережею розпорядників бюджетних коштів. Зокрема, відповідно до Бюджетного кодексу України під *бюджетним зобов'язанням* слід розуміти будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, згідно з якими необхідно здійснити платежі протягом цього ж періоду чи у майбутньому (п. 7 ч. 1. ст. 2) [7].

Хоча свого часу Державне казначейство України у своєму відомчому акті спромоглося об'єднати поняття фінансового та бюджетного зобов'язань, і використало термін, який не співвідносився буквально з вихідними положеннями ані бюджетного, ані фінансового законодавства загалом. При нормативному закріпленні Порядку обліку зобов'язань розпорядників бюджетних коштів в органах Державного казначейства України було запропоновано застосовувати поняття «бюджетне фінансове зобов'язання», яким позначали зобов'язання розпорядника або одержувача бюджетних коштів сплатити кошти за будь-яке здійснене відповідно до бюджетного асигнування розміщення замовлення, укладення договору, придбання товару, послуги чи здійснення інших аналогічних операцій протягом бюджетного періоду, тобто — кредиторська заборгованість та/або попередня оплата, яка передбачена законодавством (п. 1. 3) [8]. Фактично, у підзаконному акті у зміст поняття «бюджетне зо-

бов'язання» вмістили те ж саме, що мав на увазі і Бюджетний кодекс України, але чомусь змінили сам термін, додавши йому без будь-яких пояснень характеристику «фінансове». Цей приклад зайвий раз свідчить про невваженість, нечіткість термінології, чим так грішить наше законодавство загалом, й фінансове також.

Водночас, як убачається з цього поняття, бюджетне зобов'язання (фінансове бюджетне зобов'язання) знову ж таки пов'язується з договірними заходами виникнення. Без укладення договору, фінансування за яким можливе виключно в межах закріплених бюджетних асигнувань на конкретний період для конкретного розпорядника бюджетних коштів, фінансове зобов'язання останнього просто не можливе (здійснене з дотриманням чинного законодавства) без того, аби такий розпорядник бюджетних коштів не вступив у договірні відносини. У такому разі розпорядник вступає в господарські правовідносини або здійснює цивільний правочин на основі положень відповідного галузевого (господарського чи цивільного) законодавства, оскільки є юридичною особою і наділений відповідними характеристиками, притаманними останній. Предмет цього дослідження не дозволяє поглиблюватися в їх розкриття, тим паче, що і у цивільному, і у господарському праві достатньо аргументовано розкрито питання статусу юридичної особи та суб'єкта господарювання. І той, і той статуси притаманні будь-якому розпорядникові бюджетних коштів.

Термін «зобов'язання» в різних значеннях використовується досить часто і в законодавстві податковому. Так, чинний протягом 10 років, до прийняття Податкового кодексу України, Закон України «Про порядок погашення зобов'язань платників податків перед бюджетами і державними цільовими фондами» визначав *податкове зобов'язання* як зобов'яз-

ання платника податків сплатити до бюджетів або державних цільових фондів відповідну суму коштів в порядку і в терміни, визначені цим Законом або іншими законами України. Закон України «Про податок на додану вартість» розумів під податковим зобов'язанням загальну суму податку, отриману (нараховану) платником податку в звітному (податковому) періоді, що визначена згідно з названим Законом.

Нині чинний Податковий кодекс України під *податковим зобов'язанням* розуміє суму коштів, яку платник податків, зокрема й податковий агент, повинен сплатити до відповідного бюджету як податок або збір на підставі, в порядку та строки, визначені податковим законодавством (зокрема й сума коштів, визначена платником податків у податковому векселі та не сплачена в установленій законом строк) (п. 14. 1. 156) [9]. З терміном податкове зобов'язання дуже тісно пов'язаний термін *грошового зобов'язання* (п. 14. 1. 39), під яким розуміють суму коштів, яку платник податків повинен сплатити до відповідного бюджету як податкове зобов'язання та/або штрафну фінансову санкцію, а також санкції за порушення законодавства у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Проте, навіть систематизуючи наявні легальні визначення фінансово-правових зобов'язань, наведені вище, ми не можемо виключно на їх основі розробити загальну правову категорію, що буде наскрізною для всього фінансового права. І причин для цього декілька.

По-перше, законодавець в кожному окремому нормативному акті давав визначення зобов'язання, ґрунтуючись виключно на цілях правового регулювання такого нормативного акта, не співвідносячи нове визначення з тими, що існують у фінансовому праві, ігноруючи цілі систематизації різних проявів правової категорії

(видів фінансового зобов'язання) в певних інститутах фінансового права. Повторимося, в умовах відсутності теоретичної бази фінансового зобов'язання чекати будь-якого рівня узагальнення різних видів зобов'язання за ініціативою законодавця навряд чи доводиться.

По-друге, і що для нас головне, наведені вище законодавчі визначення фінансового, бюджетного, податкового зобов'язань не збігаються за суттю з тим змістом, який пропонується вкласти в це поняття у цьому дослідженні. Не збігаються тому, що в переважній більшості наведених вище видів зобов'язань підставою їх виникнення є договірні відносини, в які вступає певний суб'єкт. Однак коли цей суб'єкт вступає в договірні відносини (цивільно-правові чи господарсько-правові відносини, не має значення), у будь-якому разі ці відносини не є фінансовими. Суб'єкти, що в них вступають (чи це підприємство, чи навіть розпорядник бюджетних коштів), будуть опиратися під час здійснення своїх повноважень на відповідний цивільно-правовий або господарсько-правовий інструментарій, на методологію, притаманну саме цим галузям. І в згаданих договірних відносинах перевага буде віддана диспозитивному методу правового регулювання та рівності сторін.

По-третє, що є, на нашу думку, найголовнішим, всі зазначені легальні визначення зобов'язань у фінансовому праві є штучно звуженими. Вони є поверховим, однобічним трактуванням фінансового зобов'язання як правової категорії, сутністю якої є правовідносини сторін, їхні взаємні права та обов'язки. Застосовуючи спрощене трактування цього явища та вочевидь сповідуючи стару репресивну фінансово-правову ідеологію, законодавець, наповнює зазначену категорію значенням, яке відображає лише ту частину відносин, що стосується виконання обов'язку зобов'язан-

ної сторони правовідносин (наприклад, платника податку), поставивши знак рівності між зобов'язанням і обов'язком, а подекуди навіть між зобов'язанням та сумою коштів. Подаючи значення фінансового зобов'язання саме в такий спосіб, законодавець ніби умисно ігнорує існування явища, фактично вже впроваджене в законодавстві через визначення взаємних прав і обов'язків суб'єктів фінансових правовідносин.

Отже, в жодному разі наведені вище визначення не повинні встановлювати для нас будь-які межі дослідження категорії фінансово-правового зобов'язання. Адже вони відображають лише деякі аспекти наявної правової категорії, що і досі не набула належного відображення (закріплення) на рівні закону. Тим паче, говорячи про наявні легальні визначення фінансових зобов'язань, які виникають у тих чи тих видах суспільних відносин (крім зобов'язань у податковому праві), можна дійти висновку, що такі відносини не можуть у будь-якому разі ототожнюватися з фінансовими правовідносинами. Відповідно, фінансове зобов'язання в значенні терміна саме фінансово-правового регулювання повинно мати інший сенс та інший зміст.

З іншого боку, наведені для цілей правозастосування в межах певного нормативного акта визначення, радше можуть відігравати роль окремих уламків, відштовхуючись від яких ми повинні відтворити, побудувати необхідну правову категорію, а можливо, (хоча зараз про це говорити рано) і фінансово-правовий інститут. Інакше кажучи, термін «бюджетне зобов'язання», що розтлумачується Бюджетним кодексом України достатньо вузько, не свідчить про існування фінансового зобов'язання в бюджетному праві лише в межах наведеного вище значення, однак є легальним тлумаченням одного з різновидів категорії зобов'язання, що охоплює всю підгалузь

бюджетного права. Аналогічне твердження можна зробити і щодо терміну «податкове зобов'язання», що міститься в Податковому кодексі України.

Загальною ознакою фінансового зобов'язання, що викристалізовується при детальному аналізі наведених вище визначень, є його грошовий характер. Предметом фінансового зобов'язання є грошові кошти, валютні цінності, в деяких випадках — цінні папери. Отож, поза відносинами зобов'язання існують фінансово-правові відносини, що мають своїм предметом відмінні від перерахованих об'єкти (наприклад, інформацію). Досить цікавим і таким, що заслуговує окремого дослідження, є питання віднесення до фінансово-правових зобов'язань процесуальних фінансових відносин, особливо беручи до уваги тонку грань між матеріальними та процесуальними фінансовими правовідносинами.

Адже якщо під фінансовими правовідносинами розуміють, зокрема, врегульовані фінансово-правовими нормами суспільні відносини, учасники яких є носіями юридичних прав і обов'язків у сфері мобілізації, розподілу та витрачання публічних фондів коштів [10, 139], то процесуальні відносини наділені дещо іншими характеристиками, що пов'язано з їхнім призначенням як правового регулятора. Зміст фінансових процесуальних відносин розглядається як сукупність фінансових суб'єктивних прав і юридичних обов'язків, які реалізуються і виражаються в діях чи бездіяльності їхніх учасників у процесі, розділеному на етапи, кожний з яких має своє логічне завершення у формі актів реалізації фінансових прав і обов'язків. Об'єктом таких відносин є те, заради чого вони виникли, на що спрямовані суб'єктивні права та юридичні обов'язки їхніх суб'єктів — на порядок здійснення фінансової діяльності держави [11, 7].

Вищевикладене дає змогу стверджувати, що навіть законодавче за-

кріплення терміна «зобов'язання», щонайменше нині у вітчизняному нормативно-правовому масиві, створює можливість для теоретичного осмислення поняття «фінансово-правове зобов'язан-

ня» для запровадження її як наскрізної категорії фінансового права. ♦

Список використаних джерел

1. *Энциклопедический словарь экономики и права : 2005 г. [Электронный ресурс]. — Режим доступа к ресурсу : http://dic.academic.ru/dic.nsf/dic_econotic_law/17141.*
2. *Закон України «Про бухгалтерський облік та фінансову звітність в Україні» від 16.07.1999 року № 996-XIV (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 1999. — № 40. — Ст. 365.*
3. *Наказ Міністерства Фінансів України «Про затвердження Положення (стандарту) бухгалтерського обліку 13 “Фінансові інструменти”» № 559 від 30.11.2001 року.*
4. *Хахонова Н. Н. Международные стандарты финансовой отчетности / Н. Н. Хахонова. — Ростов-на-Дону : МарТ, 2002. — 205 с.*
5. *Мойсеєнко І. П. Інвестування : навчальний посібник / І. П. Мойсеєнко. — К. : Знання, 2006. — 490 с.*
6. *Фінансове зобов'язання : практичні аспекти [Електронний ресурс]. — Режим доступу до ресурсу : <http://forexaw.com/TERMs/Economy21132/l278>*
7. *Бюджетний кодекс України. Закон від 08.07.2010 року № 2456-VI (зі змінами) // Відомості Верховної Ради України (ВВР). — 2010. — № 50–51. — Ст. 572 .*
8. *Наказ Державного казначейства України «Про затвердження Порядку обліку зобов'язань розпорядників бюджетних коштів в органах Державного казначейства України» від 09.08.2004 року № 136, Зареєстрований Міністерством юстиції України 30.08.2004 року за № 1068/9667.*
9. *Податковий кодекс України. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 496 с.*
10. *Орлюк О. П. Фінансове право : академічний курс : підручник / О. П. Орлюк. — К. : Юрінком Інтер, 2010. — 880 с.*
11. *Касьяненко Л. М. Процесуальна фінансово-правова теорія: становлення і розвиток : автореф. дис.... докт. юр. наук : 12.00.07 / Л. М. Касьяненко ; Нац. ун-т держ. податк. служби України. — Ірпінь, 2011. — 36 с.*